

ФАНТАЗИИТЕ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО – ГЕНЕАЛОГИИТЕ

Георги Вълчев

СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме. Насочвайки вниманието към превратностите и времената на триумф и провал в живота на Александър Екзарх (Александър Боев – Бейоглу), виден български обществен деец, статията разглежда създаването, изграждането и деконструкцията на личните биографии в периода на възхода на българския национализъм в Османската империя. Последният, исторически определен като период на националното възраждане, обединява амбициите и усилията на българските емигранти-революционери да се превърнат в разпознаваеми политически субекти и надеждни представители на националната общност. Случаят на Александър Екзарх е особено емблематичен в това отношение, доколкото той изгражда своята идентичност на обещаващ дипломат и политик въз основа на асоциации и предположения за предполагаем аристократичен произход, идващи от презимето „екзарх“, добавено към имената на членовете на неговото семейство. Това презиме спомага за осигуряването на застъпници за българската кауза в европейските съдилища и кръгове, в същото време създава опоненти сред емигрантите, които обвиняват Александър Екзарх че се възползва от „фалшива благородна екзархална генеалогия“.

Текстът ясно показва как създаването на биография е работело като инструмент за реакция и адаптация към динамични исторически контексти на дълбока и социална трансформация, както и как те се конфронтират с новаторски лични стратегии, традиционни нагласи и местни и трансгранични политически проекти.

Keywords: invented biographies; constructed identity; national communities' representatives; dynamic historical contexts

„Бог може да промени бъдещето; той не може да видоизмени нищо в миналото. Ние, хората, можем, ако не да го отречем, поне да хвърлим було върху него. Ето, аз се разделих не само с убежденията на баща си, но и с името му“ (Dumas, 1981).

Това са думите на един съвсем млад, все още едва начеващ в професията прокурор, с които той предначертава целия си последващ житейски път, и

принадлежат на един от героите на Александър Дюма в знаменития му роман „Граф Монте Кристо“.

Ако се абстрахираме от сложната му сюжетна линия, от огромния брой действащи лица в него, от неочакваните обрати и обсебващата читателя, присъстваща на всяка страница интрига, бихме могли спокойно да кажем, че популярното навсякъде по света произведение на Дюма изцяло е създадено на принципа на „изобретяването“ на лични биографии и тяхното последващо деконструиране. Разположени в конкретна общественно-политическа епоха – в случая един от най-размирните след Френската революция периоди от управлението на Наполеон Бонапарт и последвалата след него Реставрация – тези биографии показват приспособяването на отделния индивид към социалната и политическата конюнктура на деня. Така синът на бонапартиста Ноартие се превръща в лоялния роялист и уважаван в обществото прокурор Дьо Вилфор, бившият дребен счетоводител Данглар – в преуспяващ banker, а обикновеният, беден рибар Фернан Мондего чрез предателство се домогва до висш военен чин и под новата си самоличност на граф Дьо Морсер е приеман навсякъде във висшето общество на аристокрацията.

Индивидуалната личностна стратегия на тримата литературни герои при изграждането на новите им визии в обществото е така добре обмислена и включва в себе си толкова разнообразни начини и средства, че за да бъдат разкрити истинските им биографии, се налага дори човекът, чието нещастие и опропаствена съдба пък са отправна точка на техния успех, да прибегне също до „изобретяване“ на своя собствена – по този начин бившият помощник-капитан и неосъден политически затворник Едмон Дантес се превръща в загадъчния и тайнствен граф Монте Кристо.

Внимателният прочит на романа ни убеждава и в нещо друго – всеки един от четирите персонажа на Дюма е движен в действията си по пренаписване на собствената си биография от различен основен мотив – за кралския прокурор Дьо Вилфор това е желанието да осъществи успешна обществена кариера и да реализира своите възможности (каквито той безспорно има); за bankera Данглар – да разполага (което практически означава и да притежава) с парите на богатите, които в предишното си амплуа на счетоводител само е описвал в счетоводните книги и заключвал в касите на техните собственици; за граф Дьо Морсер – честолюбието, ревността и желанието на всяка цена да притежава точно определена жена; а за граф Монте Кристо – чувството за мъст, справедливост и възмездие.

Какво обаче е общото между знаменитото произведение на Александър Дюма и Българското възрождане?

То се крие според мен във все още слабо коментирания от българската хуманитаристика факт за съществуването на не един или два случая на „изобретени“ биографии в средите на формиращата се по това време българска интелигенция. Примерите в тази посока са многобройни, но за целите на настоящия текст могат да се ограничат само до няколко – Александър Екзарх,

Захарий Княжески, Станислав Доспевски. Към тях може да се добави и името на Георги Бенковски, защото той отдавна се е превърнал в емблематичен представител на българската революционна емиграция и може да бъде използван като алтернатива на тяхната житейска реализация.

Налага се, естествено, да щрихираме по-наедно най-вече биографията на Александър Екзарх.

Роден е в Стара Загора през 1810 година в заможно българско семейство. Учи в гръцкото училище на своите съграждани братя Христидис¹⁾ в Букурещ (Koycheva, 2002), в немското училище в Будапеща и в Мюнхен. През 1836 година заминава за френската столица, където следва първоначално математика, а по-късно медицина и демонстрира завидна адаптивност към нравите и манталитета на тамошното общество (Genchev & Daskalova, 1988). Безспорно, изключително полезни в това отношение са му и контактите, които успява да установи с ръководни представители на полската емиграция, обединена около „Отел Ламбер“, която за известен период се опитва да играе ролята на свързващо звено между външната политика на Франция в Османската империя и набиращите тогава все по-голяма сила мощни национални движения на различните християнски народи на Балканите. От този момент нататък Александър Екзарх започва една забележителна политическа и дипломатическа дейност в полза на българите, която в съществуващата до момента научна литература в общи линии е проследена само хронологично, без да е описана достатъчно детайлно и аналитично (Genchev, 1979; Zhechev, 1985: 50 – 58). Безспорно обаче е едно – обикновеният ескизаарски младеж притежава таланта, уменията и сетивата да отключва вратите, водещи както към високопоставени фигури на френската аристокрация, така също и към кабинетите на възлови политически личности от правителствените кръгове.

Нещо повече, тези свои умения той демонстрира също в усилията си да привлече вниманието и на английското правителство към българската кауза. Под негово давление англичанката Марграсия Лаудон, с която той се запознава в Париж, публикува специална брошура, озаглавена „Гласът на България“, чието значение за популяризиране на българската национална кауза е оценено високо дори от някои от по-късните политически противници на Екзарх (Sharova, 1984). Тази брошура обаче, в която нейната авторка споделя прекрасните си впечатления за личността на младия българин и дава частични сведения за неговия стар, аристократически родов произход, излага на обществен показ началото на „една лъжовна княжеска ескизаарска генеалогия“ (Rakovski, 1984: vol. 2), заради която Екзарх печели много противници в средите на българската интелигенция. Въпреки всичко „генеалогията“ му дава възможност да развие подобна полезна политическа и дипломатическа активност (между другото може би най-успешна) и в правителствените среди на руския императорски двор, с чиято подкрепа се ползва почти до началото

на 60-те години на XIX век, когато напуска Цариград и се установява на дипломатическа кариера като съветник в турското посолство в Париж.

След този кратък преглед е логично да си зададем въпроса – дефект на характера ли е тази склонност към търсене на аристократическа нишка във фамилната история, проява на тщеславие ли е, или съзнателно „изобретявана“ биография, проява на ясно определена житейска стратегия? Въпреки съществуващите многобройни преки свидетелства в полза на първото предположение, включително и непрекъснато натякваните от неговите противници щедри субсидии в размер на десетки хиляди рубли за българското просветно дело (Rakovski, 1984: vol. 3), внимателният анализ накланя везните към втората възможност.

Преди обаче да изложим аргументите в полза на това твърдение, се налагат още няколко предварителни думи относно отделни характеристики и черти на българското възрожденско общество. Безспорно Българското възраждане е едно гранично време. То носи съвсем различен от описания в романа на Дюма социално-политически контекст, но със сигурност можем да търсим прилика в една определена посока – това са периоди на дълбоки политически и твърде динамични социални трансформации в съответните общества, при които отделните индивиди трябва да намерят своето място, а това, от своя страна, предполага като адаптивна реакция появата и на „изобретените“ биографии, които са обект на анализ в настоящия текст. В българския случай, разбира се, става дума за един първоначален разпад на традиционното общество и формиране на твърде крехкия като социална група интелектуален елит, чиито функции на обществен медиатор предпоставят, дори бих казал вменияват, засилени общувания с чуждите култури и съществуващите конюнктурни нрави в най-големите и значими като политически фактор европейски държави по това време – Франция, Англия, Русия, Австро-Унгария. При положение че до 30 – 40-те години на XIX век българското възрожденско общество все още не е успяло да излъчи ясно разпознаваеми от външния свят представителни политически субекти и организации, е нормално хората, нагърбили се да превърнат българската национална кауза в свое житейско поприще, да изграждат собствени лични стратегии за печелене на политическо доверие и авторитет.

Точно като такъв можем да разглеждаме случая с Александър Боев – Бей-оглу. В прикаченото към своя род „екзарх“ той явно съзира възможността да „изобрети“ една родова генеалогия, и започва да го прави, печелейки политическо доверие като авторитетен представител на българите. Самата дума „екзарх“ с възможните си различни тълкувания и интерпретации позволява това. Под „екзарх“ може да се разбира цивилно лице, избрано за почетен черковник или почетен иконом на черква (което в случая с фамилията Екзарх е най-вероятното ѝ значение, имайки предвид факта, че те са били сравнително заможни и е логично действително да са били натоварени с определени финансови правомощия и задължения от търновския митрополит). „Екзарх“ обаче оз-

начава още глава на автономна източноправославна църква, а в исторически план дори наместник на византийския император в римските му владения. Звучейки като фамилия на дадената личност, тя вече буди различни свободни асоциации в съзнанието на влизащия в контакт с нея, давайки една първоначална информация за относително високия социален престиж, на който се радва излъчилият я в съответното общество род. Или ако трябва да обобщим същността на казуса – съществуващата политическа институционална „недостатъчност“ на възрожденското общество по това време се компенсира с „изобретяването“ на лични биографии.

В подкрепа на тази версия говори свидетелството на д-р Христо Стамболски, който в спомените си твърди, че „названията Княжески и Екзарх в онова време правеха любопитно и странно впечатление и им се даваха значителни тълкувания, че уж Захария имал потекло от рода на старите български царе или князе и че Александър Бейоглу е имал някаква мисия от патриаршеското началство“ (Stambolski, 1927). Той твърди още, че сам многократно е запитвал и двамата при лични срещи за прозвищата им и е бил осведомяван от тях, че по съвет на одеските българи Палаузов, Рашеев и Тошков, при дейността им в Русия по набавянето на финансови средства, дрехи, книги и църковна утвар за нуждите на българите в Османската империя и налагащите им се в това тяхно начинание постоянни контакти с руската аристокрация, е трябвало да прикачат по някоя благородническа титла, което те и направили (Stambolski, 1927). Тази версия се потвърждава косвено също така и от твърдението на Атанас Илиев (Иliev, 1926), че неговият баща му е разказвал какви големи усилия е положил Александър Екзарх да изкупи уличаващата го в множество лъжи и присвояване на средства брошура на Анастас Гранитски „Истинний глас на България“, в която е публикувано и писмото на Раковски за „лъжливата ескизаарска генеалогия“⁽²⁾. Споделяйки мнението на Тончо Жечев, че повечето нападки в нея са необосновани и са по-скоро разчистване на лични сметки, превръщайки въпросната брошура в пикантен пасквил (Zhechev, 1985: 54), по същество тя е опит, макар и некоректен, за деконструиране на грижливо „изобретяваната“ до този момент биография на Екзарх. Усилията от негова страна да бъде изкупена и унищожена, превръщайки я в библиографска рядкост още от момента на нейното отпечатване, достатъчно красноречиво говорят за това.

И ако мотивите при Александър Екзарх, Захарий Княжески и Станислав Доспевски да са сходни – популяризиране на българската кауза, събиране на финансови средства и отпускане на стипендии, то е редно да отчетем разликата в мащаба и размаха при първия, който има таланта за главната роля, в сравнение с останалите двама, които по-скоро са обикновени статисти в този спектакъл. Жеко Петров от Пишмани и Зафир Димитров от Доспей трудно биха се добрали до благоволенieto на който и да било руски аристократ, но Захарий

Княжески и Станислав Доспевски³⁾ успяват. Александър Бейоглу едва ли би бил приеман от министрите Гизо и Абърдийн, от руския императорски двор и руската църква, но Александър Екзарх – да.

Съвсем различен е споменатият случай с Георги Бенковски. При него нямаме целенасочено „изобретяване“, плод на индивидуална житейска стратегия, а необходимост от нова самоличност, предизвикана от законите на политическата конспирация. Това е основният мотив на „подменената“ биография на Гаврил Хлътев, макар че в един последващ етап, както дава свидетелства за това Захарий Стоянов (Stoyanov, 1975), той осъзнава нейните предимства и воден от старата мъдрост, че никой не е пророк в собствената си страна, упорито страни от родната си Копривщица, където апостолът и войвода веднага би бил разпознат и ореолът му би изгубил голяма част от своя наивноромантичен бунтовнически блясък⁴⁾.

„Изобретената“ биография обаче, в крайна сметка, изиграва лоша шега на Александър Екзарх. Когато той започва да работи в обществото на многобройната българска колония в Цариград, в българска среда, когато решава да реализира практически голяма част от политическите си идеи, остава някак си изолиран. Причините за „политическата смърт“ на Екзарх, както я определя Тончо Жечев (Zhechev, 1985: 50 – 54), се коренят, разбира се, най-вече в променените политически настроения в българското общество и навлезлите в нова фаза през 50-те – 60-те години борби за църковна независимост. Немалък дял за нея обаче има и житейската „роля“, която Александър Екзарх си е избрал в чуждите културни среди на предишната си дейност, тъй като тя влиза в противоречие с егалитаристките нагласи, доминиращи у преобладаващата част от българската интелигенция, трудно разделяща се с морала и поведението, наследени от все още твърде живото традиционно общество.

Този факт явно е отчетен от интелигентния възрожденец през близо десетгодишната му дипломатическа служба в турското посолство в Париж, която му е дала възможност за един по-внимателен самоанализ. Когато след Освобождението го виждаме в ролята му на кандидат за българския престол, Александър Екзарх е вече доста по-различен. Прокламацията му към българския народ го разкрива в друга светлина. Без да коментираме политическите идеи, които той лансира в нея, сме длъжни да насочим вниманието си към аргументацията му за предимствата, които би имал пред един княз чужденец. Напускайки аристократичната си поза, остарелият възрожденец подчертава още в началото, че е „роден в пазухата на отечеството, поен и хранин с истинно чисто мляко българско от майка българка“ (Planinski, 1884: 47), че отрано е опознал народните рани и воден „от пламенна божественна любов“ към родината, е отдал всичките си сили за облекчаване на нейните многобройни болки. Той обяснява словоохотливо колко по-малко биха били разходите по неговата цивилна издръжка, колко по-добре познава нравите, бита и потребностите на народа, произлизайки от него, и т.н., като не пропуска

специално да наблегне върху факта, че в качеството си на „българин не ще има за предмет освен българските интереси“ (Planinski, 1884: 57), ако му бъде дадена възможността да заеме българския престол. Общият дух и насоченост на прокламацията си проличават най-отчетливо в заключителните думи на Екзарх към неговите сънародници, които са едно своеобразно резюме на посланията, които отправя в този свой текст: „Тия са, любезни мои съотечественици, моите чувства, моите желания, моята програма. Нито от користолюбие, нито от праздно едно славолубие ся обладавам, само же от искрено и пламенно желание да послужа народът ми, когото от млади мои години сам обикнал, когото сега още повече обичам и когото до край живот ще обичам“ (Planinski, 1884: 57).

Тези корекции обаче вече съвсем не са достатъчни за общество, посочило в своята конституция, че „титли за благородство и други отличия, също и ордени не могат да съществуват в Българското княжество“. Егалитаристките рефлексии отново сработват и кандидатурата му е посрещната, ако не с открита насмешка, то поне в най-добрия случай с полагаемото се в такива случаи снизхождение като към някаква „старческа приумица“. Вторият му опит през 1886 г. няма различна съдба и слага окончателен край на неговите политически амбиции.

В този смисъл, приключвайки с описанието на една от „фантазиите“ на Възраждането, трябва да признаем, че понякога и фантазиите могат да имат реални последици.

Ако ли пък настоящият текст и съществуващата в него интерпретация на един от „неудобните“ епизоди от живота и дейността на Александър Екзарх ви се сторят недостатъчно аргументирани, прекалено фриволни или твърде противоречиви и наивни, ви моля просто да ги приемете като една фантазия на техния автор.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Става дума за Михаил и Симеон Христови, които първоначално отварят училище в Стара Загора, а по-късно в Букурещ. Още във влашката столица Александър Екзарх започва да печели симпатии в заможните среди на българските търговци, с чиято помощ продължава по-нататък образованието си.

2. Става дума за пояснителна бележка под линия, в която Атанас Илиев пише следното: „В тази брошура, която е един памфлет, написан от А. П. Гранитски против Александра Екзарха, имаше напечатано писмо от Г. С. Раковски. Баща ми казваше, че Ал. Екзарх сполучил да направи да се изгорят всички екземпляри, останали след малкото ѝ разпространение от най-напред, затова тя е сега голяма библиографска рядкост“.

3. Нека припомним само факта колко старателно е изобразил медала си от Петербургската художествена академия Станислав Доспевски върху собствения си автопортрет. Този външен знак на отличие има огромно значение за обществен престиж и отлика в създаващата се нова социална йерархия на

българското възрожденско общество.

4. Конкретно и ясно Захарий Стоянов свидетелства, че Бенковски съзнателно е избягвал родната си Копривщица, тъй като според него „неизвестното и мистериозното завинаги повече се уважава“. По думите на Летописеца завръщането на Бенковски в родното му градче би било съпроводено „с отсичането на стотина глави“, тъй като там се намирали „тарторите на чорбаджилъка“. Захари твърди, че едва след разгрома на въстанието, подгонени от турските потери, лутащи се в Балкана, Бенковски е разкрил пред оцелелите си другари истинската си самоличност: „Няма вече скрито и покрито – каза той. – До довчера не е известно какво ще стане с нас, кой ще оживей, кой ще да умре, та затова не е зле да се знаеме едни други. Който остане жив, нека разказва на приятели и роднини. Моето име не е Георги Бенковски. Аз се казвам Гаврил Груев Хлътев, родом от Коприщица. Досега си криех месторождението и същото име само затова, защото вярвах в онова изречение, че некой не е пророк в своето място. Бил съм от най-напред карабаджия, захващах се за различни търговии, пътувах в Цариград, в Азия, Египет и пр., но две на едно място не можах да завъртя. Не ме е надарил господ с ония преимущества, които трябва да притежава всеки един търговец. Главното е, че аз трябваше да лъжа направо и наляво, та тогава да сполуча в търговските предприятия; трябваше да правя ниски теманета на турците, да изядам правото на другите и пр. неща, които моята душа не можеше да приеме по никакъв начин. На всичко това махнах с ръка и преминах в Румъния да търся по-свободен и охолол живот. Там можах да се запозная с някои народни хора и това стана причина да мина в отечеството си под лъжовно име. Който остане жив от вас, нека разказва за мен, когато стане дума за нашите работи ...“.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Dumas, Al. (1981). *Graf Monte Kristo*, t. 1. Sofia. s. 61. [Дюма, Ал. (1981). *Граф Монте Кристо*, т. 1. София. с. 61.]
- Koucheva, V. (2002). *Vazrozhdenska Stara Zagora*. Stara Zagora. s. 97 – 98 [Койчева, В. (2002). *Възрожденска Стара Загора*. Стара Загора. с. 97 – 98]
- Genchev, N. & Daskalova, Kr. (1988). *Entsiklopediya „Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya“*. Sofia. s.235 [Генчев, Н. & Даскалова, Кр. (1988). *Енциклопедия „Българската възрожденска интелигенция“*. София. с.235]
- Genchev, N. (1979). *Frantsiya v balgarskoto duhovno Vazrazhdane*. Sofia. s. 90 – 100 [Генчев, Н. (1979). *Франция в българското духовно Възраждане*. София. с. 90 – 100]
- Zhechev, T. (1985). *Balgarskiyat Velikden ili strastite balgarski*. Sofia. s. 50 – 58 i dr. [Жечев, Т. (1985). *Българският Великден или страстите български*. София. с. 50 – 58 и др.]
- Sharova, Kr. (1984). The voice of Bulgaria in Great Britain between 1845 – 1846 (Margrasia Loudon and Alexander Exarch). *Etudes historiques, t. XII, 69 – 92* [Sharova, Kr. (1984). The voice of Bulgaria

- in Great Britain between 1845 – 1846 (Margrasia Loudon and Alexander Exarch). *Etudes historiques*, t. XII, 69 – 92]
- Rakovski, G. (1984). *Sachineniya v chetiri тома*. Sofia. t. 2, s. 7; t. 3, 210 – 211. [Раковски, Г. (1984). *Съчинения в четири тома*. София. т. 2, с. 7; т. 3, 210 – 211.]
- Stambolski, Hr. (1927). *Avtobiografiya. Dnevniitsi i spomeni*. Sofia. t. 1, 385 – 386 [Стамболски, Хр. (1927). *Автобиография. Дневници и спомени*. София. т. 1, 385 – 386]
- Пиев, Ат. (1926). *Spomeni*. Sofia. s. 66 [Илиев, Ат. (1926). *Спомени*. София. с. 66]
- Stoyanov, Z. (1975). *Zapiski po balgarskite vastaniya*. Sofia. s. 361, s. 452, s. 596 [Стоянов, З. (1975). *Записки по българските въстания*. София. с. 361, с. 452, с. 596]
- Planinski, N. (1884). *Cherti ot zhivotat na Aleksandra Ekzarha*. Sliven. s.47; s.57 [Планински, Н. (1884). *Черти от животат на Александра Екзарха*. Сливен. с.47; с.57]

THE RENAISSANCE FANTASIES – GENEALOGIES

Abstract. Addressing the vicissitudes and times of triumph and failure in the life of Alexander Exarch (Alexander Boev – Beyoglu), a Bulgarian prominent public figure, the paper discusses the invention, construction and deconstruction of personal biographies in the period of the rise of Bulgarian nationalism in the Ottoman Empire. The latter, historically defined as a period of National Revival, mobilized the ambitions and efforts of Bulgarian revolutionary émigrés to turn into recognizable political subjects and reliable representatives of the national community. The case of Alexander Exarch is especially emblematic in this regard as far as he constructed his identity of a promising diplomat and politician on associations and suggestions for presumable aristocratic origin, coming from the byname “exarch”, added to the names of his family members. This byname perfectly assisted in procuring advocates for the Bulgarian cause in the European courts and circles, but at the same time, it attracted opponents among the émigrés, who blamed Alexander Exarch for taking advantage of “a fake noble exarchal genealogy”.

The paper clearly shows how the invented biographies worked as an instrument for response and adaptation to dynamic historical contexts of profound and social transformation as well as how they confronted innovative personal strategies, traditional attitudes and local and translocal political projects.

✉ **Dr. Georgi Valchev, Assoc. Prof.**

Department of History and Theory of Culture

University of Sofia

E-mail: valchev@vice-rector.uni-sofia.bg